

setih godina: okupacija od strane Crvene armije, novi međunarodni položaj, heterogenost vlasti u kojoj se više stranaka borilo za prevlast, deportacija dela nemačkog, ali i mađarskog i čak jevrejskog stanovništva (bez obzira na političko ubeđenje ili stranačku pripadnost) na prinudni rad u Sovjetski Savez, pripreme za iseljavanje Nemaca, sudbina raznih pripadnika manjine i njihove imovine, pokušaji intervencija za pojedince ili grupe koji su neopravdano zahvaćeni merama deportacije, stavovi organa vlasti na različitim nivoima i primeri nefunkcionisanja vlasti, pljačke, zloupotrebe, sukobi sa novodošlim Mađarima itd., sve do prvih koraka u vraćanju građanskih prava pripadnicima nemačke manjine. Možemo samo požaliti što za Jugoslaviju ne postoji slična zbirka koja bi osvetlila ove ili slične događaje i procese na našim prostorima – utoliko pre što su oni (zbog mađarske okupacije u ratu, naseljavanja pa izгона mađarskih kolonista, prebegavanja jugoslovenskih Nemaca u Mađarsku, aktivnosti jugoslovenskih partizana u južnoj Mađarskoj itd.) delimično bili povezani sa događajima u Mađarskoj.

Zoran Janjetović

Nikola Mijatov, MILOVAN ĐILAS I EVROPSKI SOCIJALISTI (1950–1958), Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2019, 201.

Knjiga Nikole Mijatova *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950–1958)* bavi se vrlo interesantnim periodom u istoriji Jugoslavije i procesu izgradnje njene spoljopolitičke pozicije, definisanja *posebnosti* njene socijalističke ideologije i odnosa sa „istočnim“ i „zapadnim“ socijalizmom. Povezujući sfere ideologije, geopolitike, ekonomije, društva i kulture, ovo istraživanje čini napor da postavi u širi istorijski kontekst odnose Jugoslavije i socijalističkih partija Evrope. Takođe, studija se bavi pitanjem šireg, globalnog uticaja „slučaja Đilasa“, spoljopolitičke aktivnosti i karijere Milovana Đilasa, ali i promena u ideologiji, spoljnoj politici i unutrašnjim strukturama same Jugoslavije koje su definisale ove procese. Te procese posmatramo kroz prizmu Đilasovih diplomatskih aktivnosti i odnosa Jugoslavije sa onim što je polako postajala sfera *evropskog socijalizma*.

Pitanje odnosa Jugoslavije i evropskih socijalističkih partija od ključne je važnosti za razumevanje geopolitičkog položaja Jugoslavije

u novom, bipolarnom svetu Hladnog rata, kao i za razumevanje mnogih novih političkih, socijalnih i kulturoloških fenomena koji su nastali nakon raskida Jugoslavije sa SSSR-om 1948. godine. Tokom proučavanja istorijskih i društvenih procesa pokrenutih ovom „velikom šizmom“ globalnog komunizma potrebno je obratiti naročitu pažnju na one koji su tokom decenija svoje evolucije uticali na kreiranje novog jugoslovenskog identiteta, jugoslovenske socijalističke ideologije, društvenih i političkih struktura *samoupravnog* socijalizma, jedinstvene kulturološke fenomene itd. Međutim, ne sme se izgubiti iz vida povratan uticaj *jugoslovenske krize*, i nakon toga *jugoslovenskog fenomena*, kako na sferu uticaja centra „globalnog socijalizma“ u Moskvi, tako i na sferu „evropske periferije“, to jest na širok i heterogen spektar mladih evropskih socijalističkih partija koje su upravo tada počinjale svoju dugu evoluciju ka onome što će kasnije postati poznato kao *evrokomunizam*.

Autor uzima za vremenski okvir istraživanja upravo ključne godine 1950–1958, doba u kome su stvorene društveno-ekonomske i idejno-kulturološke strukturalne osnove budućeg „trećeg puta“ socijalizma, „nove levice“ u Evropi i demokratskog socijalizma. U isto vreme pokrenuti su društveni i istorijski procesi dugog trajanja, koji će doživeti svoje vidljive političke manifestacije tokom velike društvene i kulturne revolucije na Zapadu šezdesetih godina.

Zapadna Evropa ranih pedesetih godina počinje da se oporavlja od razaranja izazvanih ratom i ekonomske stagnacije izazvane krizom 1929. godine i „velikom depresijom“ tridesetih godina. Politika „države blagostanja“ na Zapadu, čije je opšte prihvatanje presudno uslovio strah od evropskog „proleća komunizma“ 1946. godine, upravo tada počinje da daje prve vidljive rezultate kroz prvi posleratni ekonomski rast koji će pred kraj decenije prerasti u tzv. „zlatno doba pedesetih“. Velike promene u društvenim strukturama Zapadne Evrope nužno su izazvale i velike promene u razvoju kulture i ideja. „Klasična“ socijalistička teorija predratnog perioda sve više nije uspevala da dovoljno brzo ponudi nove odgovore na rastući broj novih pitanja koja je nametala izmenjena geopolitička situacija, kao i izmenjena društveno-ekonomska i obrazovna struktura stanovništva. Na isti način na koji se „ideološka dogma centra“ počela udaljavati od „novih

ideja periferije“, vladajuća birokratija centra postajala je sve udaljenija od realnih i praktičnih potreba „periferije“ i sve manje svesna „velike promene“ i istorijskih procesa koji su počinjali na periferijama a koji će postati vidljivi u narednoj deceniji.

Autor ističe da su animoziteti centra „globalnog komunizma“ u Moskvi i „evropske periferije“ bili unapred uslovljeni društvenim, političkim i kulturološkim posebnostima evropskih regija, kao i činjenicom da su velike globalne promene učinile vladajuću nomenklaturu evropskih socijalističkih partija sve manje voljom da se povinuje volji Kominforma, naročito nakon Staljinove smrti 1953. godine i krize Politbiroa (1953–1956). Stari, „istorijski“ animoziteti tradicionalnih evropskih hijerarhija koje socijalistička ideologija nije uspela da potisne u potpunosti, aktivirani istorijskim presedanom premeštanja centra ideologije iz Evrope na Istok 1917. godine, ponovo su pronađeni u svetlu novih istorijskih, političkih i društvenih prilika koje su doneli Hladni rat i stvaranje novog, bipolarnog sveta, u kome su ideološke linije češće pratile stare imperijalne, kulturološke, religijske, regionalne, nacionalne i ekonomske granice, nego što su ih brisale i povlačile nove.

Centralna tema ovog dela, odnosi Jugoslavije sa evropskim socijalistima, praćena kroz spoljnopolitičku aktivnost Milovana Đilasa, upravo u ovom periodu postaje tema od globalnog značaja. Jugoslavija je posle 1948. godine imala jedinstvenu poziciju u novom svetu, i tokom pedesetih godina predstavljala je jedinu tačku Evrope u kojoj se granice ideologija i granice „svetova“ nisu podudarale već preplitale. Stoga je Jugoslavija bila predmet veoma živog interesovanja evropskih socijalističkih partija, dok je istovremeno ona sama bila primorana da se okrene evropskim socijalistima kao najbližim preostalim potencijalnim ideološkim, strateškim i političkim saveznicima.

Rezultati istraživanja diplomatske prepiske između kabineta Milovana Đilasa i vrhova vodećih evropskih socijalističkih partija koji su izneti u knjizi pre svega ukazuju na činjenicu da su nova ideologija i nova spoljna politika Jugoslavije predstavljale promenu od velikog značaja iz ugla dominantnih koncepcija ideologije i geopolitike vodećih socijalističkih partija Evrope, i da se na istu promenu u evropskim socijalističkim krugovima nije uvek gledalo tako blagonaklono kao što bi se moglo zaključiti

ti iz prizme potonjih istorijskih perioda. Primera radi, za Komunističku partiju Italije veliki „korak napred“ u raskidu sa staljinističkom doktrinom predstavljala je Berlinguerova odluka da od 1957. godine mladi italijanski partijski kadrovi više neće ići na školovanje u Moskvu. Sam Berlinguer, koji je u svojim ranim radovima 1948–1949. godine osuđivao „sektašenje“ i „disidentstvo“ KP Jugoslavije, kasnije će u intervjuu sa Mirkom Klarinom izjaviti da je 1957. godine mislio o tome kako Jugoslavija ima desetogodišnju prednost nad KP Italije u pogledu destalinizacije.

Delo Nikole Mijatova pokazuje kako su za uspostavljanje dobrih odnosa sa Jugoslavijom u početku bile najviše zainteresovane upravo one socijalističke partije Evrope koje su bile ideološki i kulturološki „najdalje“ od centra globalnog socijalizma u Moskvi. *Slučaj Jugoslavije* predstavljao je takođe način da se suptilno ispolje do tada prikrivani animoziteti različitih frakcija komunističkih partija u Evropi prema staljinizmu. Međutim, u drugom delu ovo istraživanje pokazuje kako su upravo socijalističke partije koje su bile najotvorenije prema Jugoslaviji naposletku zatvorile pristup Jugoslaviji u evropsku komunističku zajednicu.

Manje karakteristike ovih istovremenih procesa uzajamnog uticaja dolaze do izražaja upravo tokom „slučaja Đilasa“. Političku i diplomatsku karijeru Milovana Đilasa nemoguće je posmatrati kao internu „jugoslovensku stvar“, pa je jedna od glavnih ideja ovog dela upravo njeno stavljanje u geopolitički kontekst. Pored očekivanih predispozicija, položaja u „prvoj petorci“ partije, pređašnjeg diplomatskog, političkog i obaveštajnog iskustva, kao i širokog opšteg obrazovanja, Milovan Đilas imao je još jedan ključni faktor distinkcije koji ga je učinio centralnom ličnošću u odnosima sa socijalističkim partijama Evrope – svoju kontroverznu prošlost u Kominterni. Naime, upravo je Đilasov lični konflikt sa Staljinom koji se periodično stišavao i pojačavao u periodu 1946–1948. godine, prateći onaj „globalniji“, međupartijski sukob, učinio da on iznenada stupi u sferu interesovanja evropskih socijalističkih vođa.

Kako ovo istraživanje dalje pokazuje, problemi izgradnje odnosa sa socijalističkim partijama Evrope nisu bili samo ideološke, već i kulturološke i nadasve praktične prirode. Dok su tradicionalni klerikalizam i konzervatizam holandskog i danskog društva sputavali uspo-

stavljanje odnosa sa levicom u ovim zemljama, uspostavljanje odnosa sa italijanskim i austrijskim socijalistima kočila su nerešena granična pitanja.

Veoma je interesantno zapažanje Nikole Mijatova da je upravo Socijalistička partija Švajcarske prva prihvatila raskid Jugoslavije sa SSSR-om. Ova činjenica može se objasniti ne samo istorijskim, političkim, društvenim i kulturološkim posebnostima Švajcarske, već i njenim specifičnim odnosom kako prema politici „države blagostanja“ tako i prema novoj zapadnoj globalnoj zajednici koja se postepeno formirala. Kako u istoriji ne postoje izolovane društvene strukture, ni Socijalistička partija Švajcarske nije bila imuna na ove uticaje.

Istraživanje Nikole Mijatova pokazuje da je najvažniju ulogu u izgradnji „mosta prema Zapadu“ imala Laburistička partija Velike Britanije. U glavnom delu studije koji se bavi ostvarivanjem kontakta sa vodećim socijalističkim partijama Evrope najviše prostora posvećeno je upravo ovoj partiji, njenoj predistoriji i njenom položaju u novoj koncepciji sveta. Najveći potencijalni problem, po mišljenju autora, ležao je u činjenici što je za vreme rata NOP imao kontakte samo sa vladajućim koalicijama Vinstona Čerčila, u kojima je dominirala Konzervativna partija, te da kontakta sa Laburističkom partijom, a naročito sa njenim socijalističkim krilom, gotovo da nije bilo. Međutim, posle razlaza sa Kominformom 1948. godine ova prepreka je vrlo brzo prevaziđena.

Za razliku od vodećih socijalista među kontinentalnom levicom, britanski laburisti videli su „istorijsko poreklo“ svojih ideja u vremenu pre „vremena netrpeljivih“ (Andrej Mitrović), u dobu pre formiranja prvih velikih kontinentalnih sindikalnih inicijativa krajem 19. i početkom 20. veka, i čak u vremenu pre nastanka i internacionalizacije same marksističke teorije. Naravno, ideja *istorijske posebnosti* britanskih levičara, laburista, pa i socijalista među njima, naglašavana je upravo u posleratnom periodu da bi se stvorila alternativa ideji globalnog komunizma. Isto kao što je Maršalov plan bio najviše usmeren prema Britaniji, da bi se najvažniji saveznik SAD što više distancirao od evropskog „proleća socijalizma“ i da bi služio kao bastion Atlantskog pakta u slučaju da dođe do „nove 1946. godine“ i do nastanka „crvene Evrope“. Kao što je Atli bio primoran da pristane da upravo Britanija postane idejni model svih programa „države blagostanja“, kao i „po-

ligon“ za globalnu ekspanziju Beveridžovog koncepta Kejnsovog ekonomskog modela, tako su i britanski laburisti bili primorani da iz svoje ideologije (i nužno istorije) istiskuju marksističku teoriju i da svoj identitet grade na idejnim i istorijskim strukturalnim osnovama „starog“, 19-vekovnog laburizma. Ovo je u potpunosti išlo na ruku ponovnom jačanju starog narativa o „britanskoj posebnosti“, duboko povezanog sa tradicionalnim animozitetima prema kontinentalnoj Evropi, idejnim strukturama mnogo starijim od ideja evropske i globalne leveice, pa i od same savremene istorije.

Ova činjenica bitno je uticala da britanska Laburistička partija među prvima podrži Jugoslaviju u razlazu sa Kominformom i da prva preduzme korake ka uspostavljanju odnosa sa njom. Naročitu podršku u sukobu sa bivšom Kominternom Jugoslavija je uživala od strane trockističke manjine, ali ova grupa je brzo gubila uticaj, čak i u okvirima socijalističkih frakcija laburista. Ključni događaj usledio je 1950. godine, kada je laburistički prvak Ernest Devis posetio Jugoslaviju na čelu laburističke delegacije. Ova poseta otvorila je jugoslovenskoj diplomatiji vrata ka skoro svim socijalističkim partijama Evrope i faktički označila početak stvaranja „jugoslovenskog mesta“ u širokom spektru socijalističkih partija Evrope, koji je postajao sve heterogeniji.

Mijatov pokazuje kako je dezavuisanje Milovana Đilasa na Trećem vanrednom plenumu CK SKJ 17. januara 1954. bitno izmenilo kurs kojim su se do tada kretali odnosi Jugoslavije i evropskih socijalista. Autor detaljno prikazuje reakcije koje je ovaj događaj izazvao među socijalističkim partijama Evrope i pokazuje da su one bile različite koliko i same ove partije, njihovi interesi i ideologije njihovih frakcija. Na kraju je, međutim, prevagu odneo uticaj britanske Laburističke partije. Upravo partija koja je Jugoslaviji otvorila „vrata evropskog socijalizma“, sada je iskoristila „slučaj Đilas“ kao povod da pokrene ofanzivu protiv njenog ulaska u ovu sferu.

Autor naročito ističe važnost činjenice da je Jugoslavija koristila svoju novonastalu spoljnopolitičku poziciju da formira i „most prema Istoku“. Odlazak Josipa Broza Tita u Indiju i Burmu, kao i prisustvo Jugoslavije na samitu azijskih socijalističkih partija imali su presudan uticaj na njene odnose sa evropskim socijalistima. Nova pozicija Jugoslavije u Trećem svetu, kao i njena uloga u građenju

„nove levice Trećeg sveta“, bazirane na anti-imperijalizmu i antikolonijalizmu, posledično je pokretala stare istorijske, političke i kulturne animozitete, koji su je nužno distancirali od socijalističkih partija nekadašnjih „velikih sila“ Evrope.

Ključna prekretnica dolazi sa završetkom „godina previranja“ u SSSR-u posle Staljinove smrti, odnosno nakon završetka rata u vrhu birokratske hijerarhije Politburoa. Učvršćivanjem Nikite Hruščova kao generalnog sekretara KP Sovjetskog Saveza i hegemonia njegove globalne sfere uticaja, otpočeo je novi period Hladnog rata. Ovaj proces bio je relativno spor i dao je dosta vremena Jugoslaviji da učvrsti sliku o sebi kao o *zemlji između svetova* u očima pojedinih evropskih socijalista. Ipak, posle destalinizacije, i nakon što je postalo izvesno da svet ulazi u novu fazu Hladnog rata, položaj evropskih socijalističkih partija, koje su upravo tada počele svoje „dugo“ skretanje ka evrokomunizmu, kao i položaj same Jugoslavije, trajno su izmenjeni.

Beogradska deklaracija 1955. godine bitno je izmenila odnose Jugoslavije sa mnogim evropskim socijalističkim partijama. Ilustracije radi, proglašenje normalizacije odnosa sa SSSR-om izazvalo je iznenadno urušavanje pre toga teško izgrađenih odnosa sa Socijalističkom partijom Norveške. S druge strane, italijanski i francuski staljinisti, kao najmoćnije frakcije u svojim partijama, podržali su ovaj potez. Njihovo vreme, međutim, bilo je na izmaku. Pod vodstvom nekadašnjih najvatrenijih protagonista globalne politike Kominforma, Berlinguera i Maršea, sazrevala je nova partijska struja koja će uvesti ove partije u doba evrokomunizma i okrenuti evropsku levicu ka ideologiji „države blagostanja“, dok je s druge strane u Moskvi, u centru „globalnog komunizma“, nova partijska struktura pod vodstvom Hruščova počinjala sa destalinizacijom samog SSSR-a. Reakcije na Beogradsku deklaraciju bile su različite, ali je posle nje postalo očigledno da je Jugoslavija počela da traži „treći put“ u socijalizam i da se taj put neće preklapati sa putem socijalističkih partija Evrope.

Knjiga Nikole Mijatova *Milovan Đilas i evropski socijalisti (1950–1958)* bavi se periodom i događajima od presudne važnosti za formiranje mesta Jugoslavije u Hladnom ratu, u bipolarnom svetu, ali i u njegovoj socijalističkoj hemisferi. Ova hemisfera je samo delimično priznavala tradicionalne granice Istoka i

Zapada, iako su one, kako nam to ova studija pokazuje, ostajale ukorenjene u njenim političkim, ideološkim, društvenim i kulturološkim strukturama. Zaključci do kojih nas dovodi ovo istraživanje ne odnose se samo na kratak vremenski period kojim se ono primarno bavi, već nameću bitna pitanja i nove ideje o istorijskim procesima dugog trajanja koji su svoje prve vidljive manifestacije dali upravo u ovom periodu. Isti ovi procesi nastaviće da definišu ne samo spoljnu politiku Jugoslavije već i njenu unutrašnju strukturu, identitet, ideologiju i kulturu u narednim decenijama.

Luka Filipović

Борис Томанић, ГОРЊА ЈАСЕНИЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ. АРАНЂЕЛОВАЦ И ТОПОЛА 1941–1945, Београд, Институт за савремену историју, 2019, 373.

Proučavanje Drugog svetskog rata u Jugoslaviji predstavlja zahtevan poduhvat za istraživača. Rasparčavanje jugoslovenske teritorije, formiranje okupacionih zona i okupacione uprave, prisustvo velikog broja različitih vojnih formacija na malom prostoru, samo su neki od izazova sa kojima istoričar mora da se „uhvati u koštac“. Iako je period Drugog svetskog rata tema o kojoj je napisan ogroman broj knjiga, protok vremena obavezuje da se pristupi ponovnom istraživanju, preispitivanju dosadašnjih znanja, otvaranju novih pitanja i donošenju zaključaka na osnovu, pre svega, neobjavljene arhivske građe.

Pred nama se upravo nalazi rezultat jednog takvog istraživanja. Monografija Borisa Tomanića *Gornja Jasenica u Drugom svetskom ratu. Arandjelovac i Topola 1941–1945*, predstavlja istoriju dva šumadijska sreza, Orašačkog i Oplenačkog, za vreme Drugog svetskog rata. Knjiga sadrži: predgovor, uvod, šest hronološko-tematskih poglavlja, zaključak, fotopriloze, spisak izvora i literature, registar ličnih imena i spisak skraćenica. U predgovoru autor nas upoznaje sa „smernicama“ koje su ga vodile kroz istraživanje, ciljevima koje je sebi postavio i korišćenim izvorima i literaturom. Da bi čitaoci mogli da steknu orijentaciju o posmatranom prostoru, Tomanić u uvodnom delu daje prikaz antropogeografskih i demografskih odlika i političkih prilika u srezovima. Posebno se osvrće na dve najznačajnije ličnosti u Gornjoj Jasenici u međuratnom periodu: Iliju